

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1, Mart/March 2025]

Ümit BAŞKAYA

<https://orcid.org/0000-0002-3965-6571>

Yüksek Lisans Öğrencisi

umitbaskaya1994@gmail.com

Hitit Üniversitesi

<https://ror.org/01x8m3269>

Fen Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Moğol Dönemi (XIII-XIV. Yüzyıl) Uygurcası Nasıl Adlandırılmalıdır?

*How Should the Uyghur Language of the Mongol Period
(XIIIth-XIVth Centuries) be Named?*

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 26.10.2025

Kabul Tarihi | Date Accepted: 11.03.2025

Yayın Tarihi | Date Published: 20.03.2025

Atıf | Citation

Başkaya, Ü. (2025) Moğol Dönemi (XIII-XIV. Yüzyıl) Uygurcası Nasıl Adlandırılmalıdır?. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(1), 582-604. <https://doi.org/10.34083/akaded.1573992>

Başkaya, Ü. (2025). How Should the Uyghur Language of the Mongol Period (13th-14th Centuries) be Named?. *Journal of Academic Language and Literature*, 9(1), 582-604. <https://doi.org/10.34083/akaded.1573992>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Ümit BAŞKAYA | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

Bu çalışmada, Moğol dönemi (XIII-XIV. yüzyıl) Uygurcasının dilsel ve tarihsel bakımdan nasıl sınıflandırılması ve adlandırılması gerektiği konusu ele alınacaktır. Bilindiği üzere Türkçenin IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Uygurlar tarafından yazıya geçirilen biçimine Eski Uygurca/Eski Uygur Türkçesi adı verilmektedir. Ancak yaklaşık 600 yıllık bu uzun tarihi süreçte Uygur dili, doğal olarak bir dizi dilsel değişim yaşamıştır ve son dönem olan Moğol döneminin dili, IX. yüzyılın Uygurcasından önemli ölçüde farklılaşmıştır. Buna mukabil Moğol dönemine ait Uygur metinleri, kronolojik olarak Eski Türkçe için belirlenen tarih aralığının da dışındadır. Yani bir kısım Uygur metni (IX-XII. yüzyıl aralığında yazılanlar) Eski Türkçe dönemine aitken metinlerin diğer bir kısmı (XIII-XIV. yüzyıl aralığında yazılanlar) Orta Türkçe dönemine aittir. Bu durumda, Uygurcanın Eski Türkçe dönemine ait biçimiyle Orta Türkçe dönemine ait biçiminin tek bir dönem olarak ele alınması kronolojik açıdan problemlere neden olmaktadır. Ayrıca bu durum, Moğol dönemindeki dilsel farklılıklarının göz ardı edilmesini de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, bu problemleri giderilmesi için, Moğol dönemi Uygurcasının hem dilsel özellikleri hem de kronolojik durumu nedeniyle Eski Uygurca döneminden ayrı bir dönem olarak ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Moğol dönemi Uygurcasının neden Eski Uygurcadan ayrı bir dönem olarak ele alınması gerektiği konusu farklı yönleriyle ele alınarak bu dönemin “Erken Orta Uygurca” şeklinde adlandırılması önerilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe; Orta Türkçe; Eski Uygurca; Eski Uygur Türkçesi; tarihsel dönemlendirme.

Abstract

The focus of this study is on how to categorize and name the Uyghur language from both linguistic and historical perspectives during the Mongol period (XIIIth-XIVth centuries). As is known, the form of Turkic recorded in writing by the Uyghurs from the IXth to the XIVth centuries is referred to as Old Uyghur. However, during this approximately 600-year-long historical period, the Uyghur language naturally underwent a series of linguistic changes, and the language of the final period, the Mongol period, significantly diverged from that of the IXth century Uyghur. Furthermore, Uyghur texts from the Mongol period do not fall within the chronological time frame designated for Old Turkic. That is, while some Uyghur texts (those written between the IXth and XIIth centuries) belong to the Old Turkic period, the remaining texts (written between the XIIIth and XIVth centuries) belong to the Middle Turkic period. Consequently, treating both the Old Turkic and Middle Turkic forms of Uyghur as a single period poses chronological issues. Additionally, this approach overlooks the linguistic differences present in the Uyghur language between the 9th and 14th centuries. Therefore, the Uyghur language of the Mongol period must be considered and analyzed as a distinct period from Old Uyghur due to its linguistic characteristics and chronological position. Accordingly, this study will discuss the reasons why the Uyghur of the Mongol period should be considered a distinct period from Old Uyghur and will propose to name this period ‘Early Middle Uyghur’.

Keywords: Old Turkic; Middle Turkic; Old Uyghur; Old Uyghur Turkic; historical periodization.

Giriş

Doğu Türkistan ve Kansu bölgelerinde keşfedilen Türkçenin tarihî metinleri, öteden beri Türkoloji dünyasında genellikle yazıldıkları yüzyıl ve dilsel özellikleri fark etmeksizin bir bütün olarak Eski Uygurca/Eski Uygur Türkçesi adıyla nitelendirilmiştir. Bu nedenle de Uygur dilinin yüzyıllar içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşümler gerektiği ölçüde incelenmemiştir. Öyle ki bu değişim ve dönüşümlerin sistemli bir biçimde ele alındığı ilk çalışmalar, metinlerin tarihlendirilmesi üzerine yapılan çalışmalardır (bk. Erdal, 1979; Doerfer, 1993; Ağca, 2006; Ağca, 2021). Bu çalışmalarda Moğol dönemine ait metinlerin farklı yönlerinden sıklıkla bahsedilmiştir. Ayrıca pek çok araştırmacı, bu dönemin hem dilsel farklılıklar nedeniyle hem de kronolojik durum nedeniyle Eski Türkçe döneminin dışında ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak yine de Türkoloji dünyasındaki genel eğilim, bu dönemi de Eski Uygurca olarak adlandırıp Eski Türkçenin bir parçası olarak görme yönünde olmuştur. Dolayısıyla kronolojik olarak Eski Türkçe döneminin dışında olan bir kısım Uygur metni, dillerinin Eski Uygurca olarak nitelendirilmesinden ötürü Eski Türkçenin bir parçası sayılmıştır. Bu durum, hem Eski Türkçenin tarihsel sınırlarına aykırıdır hem de geç tarihli (Moğol devri) metinlerin dilsel özelliklerindeki farklılıklarla örtüşmemektedir. Bu nedenle Türkçenin tarihsel dönemlendirmesi, Uygurca açısından sorunlu bir hâldedir. Çalışmamızda bu tartışmalı durum, farklı yönleriyle ele alınıp çözülmeye çalışılacaktır.

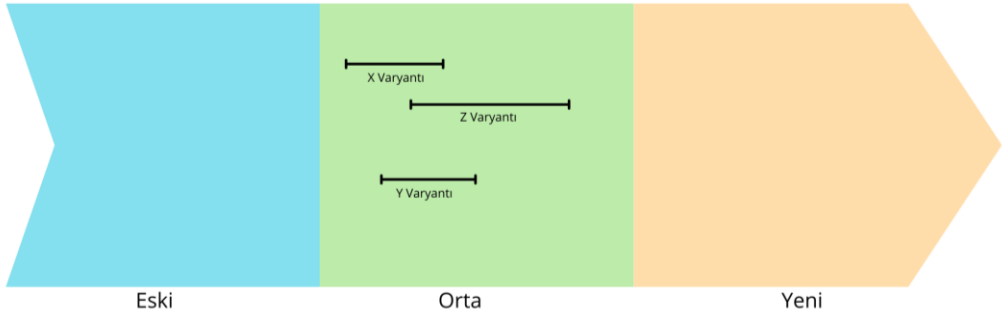
Bunun için çalışmanın ilk bölümünde, dillerin nasıl ve neden tarihsel dönemlere ayrıldığı konusunda genel bir çerçeve sunulmuştur. İkinci bölümde, Türkçenin tarihsel sınıflandırmasının nasıl yapılması gerektiğine dair öne sürülen yaklaşımlar aktarılıp değerlendirilmiştir. Son bölümde ise Moğol devri Uygurcasının hem kronolojik hem de dilsel durumu itibarıyla nasıl sınıflandırılması gerektiği konusu ele alınmıştır. Sonuç olarak da Moğol devri Uygurcasının Eski Uygurcadan dilsel olarak farklılaşmış yeni bir biçim olduğu öne sürülerek bu dönemin "Erken Orta Uygurca" olarak adlandırılması önerilmiştir.

1. Dilleri Neden ve Nasıl Tarihsel Dönelmlere Ayırıyoruz?

Dil biliminde belirli bir dil için yapılan sınıflandırmaların temel amacı, dil içi çeşitliliği sistemli bir şekilde ortaya koymaktır. Diller, art zamanlı ve eş zamanlı olmak üzere iki düzlemde çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle tarihsel gelişim sürecini takip edebildiğimiz diller, modern dil biliminde genellikle iki tür tasnife tabi tutulur. Birinci tasnif, dilin genel yapısındaki değişim sürecini yansıtmaktadır ve genellikle dili; eski, orta ve yeni sıfatlarıyla anılan üç tarihsel döneme ayırır¹ (Shen, 1999, s. 136). Bu sınıflandırma, dilin makro düzeydeki art zamanlı evrimine ilişkindir ve tarihî süreçte yaşanan temel dönüşümleri kronolojik olarak izlememize yardımcı olur. İkincisi ise, dilin mikro düzeydeki varyantlarına odaklanır ki bu varyantlar; tarihin belirli bir anındaki lehçeler, ağzlar veya çeşitli kullanım biçimleri olabilir. Bunların

¹ Dilin tarihi metin zenginliğine bağlı olarak kimi zaman bu üç dönem, *erken orta*, *geç eski* gibi alt dönemlere de ayrılabilir.

sınıflandırılmasında birbirleriyle olan eş zamanlı farklılıklar esas alınır ve varyantlar; genellikle konuşuldukları coğrafyaya veya ait oldukları etnisiteye göre adlandırılır. Örneğin İngilizcenin tarihi; *Old English* (Eski İngilizce), *Middle English* (Orta İngilizce) ve *New/Modern English* (Yeni/Modern İngilizce) şeklinde adlandırılan üç ana tarihî döneme ayrılır ve bu dönemlerin her biri ilgili tarih aralığında var olmuş olan dil çeşitliliğinin tümünü imler. Diğer yandan bu üç dönemden herhangi birindeki eş zamanlı çeşitlilik de ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulur ki bu hususta Orta İngilizcenin kendi içinde farklılaşan bazı varyantlarını (*East Midland* ve *Early Scots* gibi) örnek verebiliriz. Dolayısıyla bu iki düzleme göre yapılan bir tasnif, dilin belirli bir durumdaki şekline olabildiğince isabetli bir biçimde işaret etmeyi sağlar (bk. Şekil.1).

Şekil. 1

Mikro düzeydeki çeşitlilik; bölgesel, sosyal ve bireysel nitelikteki çeşitli faktörlerin birinden veya birkaçında kaynaklanabilir. Bu bağlamda dili, mikro düzeyde farklılığa uğratan pek çok etken söz konusudur ve dilsel çeşitlilik; lehçeler, ağızlar, sosyolektler ve idiolektler gibi farklı biçimlerde kendini gösterebilir. Bu varyant türleri; genellikle coğrafi sınırlarla, toplumsal gruplarla veya bireysel konuşma alışkanlıklarıyla karakterize olduğu için bunların sınıflandırılması ayırt edici nitelikleri esas alınarak yapılır. Örneğin, coğrafi olarak yalıtılmış lehçeler ve ağızlar, coğrafi referanslar kullanılarak sınıflandırılırken sosyolektler ve idiolektler için toplumsal yapı ve bireysel dil kullanımı gibi faktörler göz önünde bulundurulmaktadır.

Makro düzeydeki dilsel çeşitlilik ise dilin ana yapısında meydana gelen art zamanlı değişikliklerle karakterize olduğu için çok daha sistematik bir görünüm sergiler. Diller, bu düzeyde ancak yüzyıllar süren kısmî değişimlerin² birikmesiyle farklılaşır ve bu değişimlerin dile yerleşmesiyle farklı dönemler belirgin hâle gelir. Makro düzeyde yapılan bir tasnifte; belirli bir zümrenin dil kullanımı, örneğin yüksek zümreye mensup

² Tarihi süreçte bütün diller, hiçbir dış etki olmasa dahi kaçınılmaz olarak değişime uğrar. Dil değişiminin kaçınılmaz olmasının nedeni, dilin yeni nesillere aktarılma biçiminde yatmaktadır. Çocuklar, edinmekte oldukları dilin gramerini hazır bir şekilde almazlar; bunun yerine, mevcut verilerden yola çıkarak kendi özel gramerlerini oluşturmak zorundadırlar. Böylece, her nesilde ufak farklılıklar (*mutasyonlar*) ortaya çıkar (Murray, 2005, s. 247).

kişilerin tarihin bir döneminde dilde daha fazla alıntı kelime kullanması, önem arz etmez. Bu eğilim ancak dilin geneline yayıldığında ve geniş bir zaman diliminde kalıcı hâle geldiğinde kayda değer bir değişim olarak değerlendirilir. Bu açıdan, geniş bir konuşur topluluğunun daha fazla alıntı kelime kullanmaya başlaması ve bu eğilimin uzun süre devam etmesi, makro düzeyde bir değişim olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte tek bir değişim nedeniyle makro yapıyı dönemlere ayırmak anlamlı değildir; dilde pek çok değişimin gerçekleşmesi ve eski ile yeni arasında bir kontrast ortaya çıkması gerekir. Bu bağlamda, makro düzeye ilişkin sınıflandırmalar, dilin ana gövdesindeki derin ve kalıcı değişimleri yansıtmaktadır.

Bir dilin makro düzeydeki çeşitliliğinin tasnifinde, pek çok bilim dalında da kullanılan³, oldukça basit ama işlevsel bir yöntem takip edilir. Dillerin uzun zaman dilimlerinde belirli değişimler geçirdiği göz önüne alındığında; dilin bu değişimleri henüz yaşamamış yani tarihî metinlerle tanıklanabilen en eski şekli, basitçe "eski" sıfatı kullanılarak adlandırılır. Bu yaklaşımla, dilin değişimler sonucunda ortaya çıkan en son şeklini de "yeni" sıfatıyla adlandırmamız son derece doğaldır. Dikotomiyi ortadan kaldırmak için bir de bu iki dönem arasında bir kısım değişikliğin hâlihazırda gerçekleşmiş olduğu, her iki dönemden de farklı bir üçüncü dönem (bir tür *ara form*) olmalıdır ki bu dönemi adlandırırken de "orta" sıfatı kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, pek çok dile tatbik edilmiştir, lakin hemen fark edileceği üzere dönemleri etiketlemekte kullandığımız sıfatlar son derece kaygan bir zemine sahiptir. *Eski* ve *yeni* gibi kavramlar, hayli görecelidir ve nesnellikten uzaktırlar. Neyin *eski* neyin *yeni* olduğu, gözlemcinin bulunduğu zamana bağlıdır. Örneğin, İngilizcenin tarihsel dönemlendirmesi bu yöntem kullanılarak XII. yüzyılda yapılmış olsaydı, bugün Orta İngilizce diye adlandırdığımız dönem kuşkusuz Yeni İngilizce olarak adlandırılacaktı. Benzer şekilde 1000 yıl sonra dilciler, bizlerin bugün Yeni İngilizce olarak adlandırdığı dönemi muhtemelen Orta İngilizce olarak görecekler. Dahası 1000 yıl sonra Eski İngilizceye ait tüm bilgiler bir felaket sonucu yok olursa, bugünün Orta İngilizcesi artık Eski İngilizce olarak görülebilecektir (Lass, 2000, s. 11). Dolayısıyla tarihsel dönemlendirmenin dile ilişkin toplam verinin kronolojik etiketlere sahip üç kümeye ayrılması işlemi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz ve bu açıdan toplam verinin değişmesine bağlı olarak kümelerin kapsadığı alan her zaman değişime açık olacaktır.

Ne var ki bu kümeleri oluştururken çizgilerin nerelere çekileceği önemli bir sorundur. Çünkü herhangi bir dili dönüştüren değişiklikler her zaman süregelen bir biçimde gerçekleşir ve kesin olarak işaret edebileceğimiz bir değişim anı yoktur. Örneğin Batı Roma İmparatorluğu hâlen ayaktayken konuşulan Halk Latincesi (Vulgar Latince), günümüz Fransa topraklarında zamanla yerel dillerle kaynaşmış ve çeşitli değişimlere uğrayarak Eski Fransızcaya evrilmiştir (bk. Rohlfs, 1970). Bu süreçte pek çok fonetik, morfolojik ve leksik değişim yaşanmıştır, fakat Saussure'ün ifadesiyle; *Fransalıların bir*

³ Eski, orta ve yeni şeklindeki üç dönemden oluşan tasnifler, birçok bilim dalında (özellikle de evrimsel biyoloji, tarih ve jeoloji gibi retrospektif bilimlerde) benzer bir mantıkla kullanılmaktadır. Örneğin, tarihcilikte tarihsel çağlar; *Eskiçağ*, *Ortaçağ* ve *Yeniçağ* şeklinde üç döneme ayrılır ya da Jeolojik zamanlar; *Paleozoik*, *Mezozoik* ve *Senozoik* şeklinde üç dönemden oluşur.

önceki gün Latince “iyi geceler” deyip ertesi gün Fransızca “günaydın” diyerek uyandıkları olmamıştır hiç (2021, s. 154). Çünkü dilsel değişimlerin gerçekleşme süreci, genellikle öylesine uzun bir zaman zarfına yayılır ki çoğu kez konuşurlar, ömürleri boyunca yaşanan değişimlerin farkına bile varmazlar. Gerçekte, bireylerin dilleri makro yapı açısından (bazı olası istisnâ durumlar hâricinde) oldukça durağandır (Haugen, 1966, s. 929) ve dilsel değişimler ancak kuşaklar boyu süren kısmî değişimlerin yaygınlık kazanması sonucu ortaya çıkar. Buna mukabil uzun soluklu bu değişim sürecini, hiçbir dil için tam bir kesintisizlikle takip etmemiz mümkün değildir. Süreci takip edebileceğimiz tek kaynak, o dilde yazılmış tarihî metinlerdir. Ancak bu metinlerin pek çoğu ya günümüze ulaşmamıştır ya da bazı dönemlerde hiç metin üretilmemiştir. Dolayısıyla verilerimiz de bir hayli yetersiz⁴ ve birbirinden kopuktur. Bu nedenlerden ötürü dil biliminde değişim anı olarak belirlediğimiz referans noktaları, genellikle sembolik önemi olan büyük tarihî olaylar ve/veya değişimleri tetiklediğini ya da hızlandırdığını düşündüğümüz hâdiselerdir. Bu doğrultuda; örneğin Orta Grekçenin sona erip Modern Grekçenin başladığı tarih, sembolik öneminden dolayı, 1453 yılı olarak kabul görür (Holton & Manolessou, 2010, s. 540) veya İngilizcede pek çok yapısal değişimi tetiklediği için 1066 yılındaki Norman fethi, Orta İngilizcenin başlangıcı kabul edilir (bk. Schendl, 2012). Fakat her iki durumda da dönemler arasına çekeceğimiz sınır, oldukça sübjektiftir. Çünkü bir tarihin sembolik önemi, herkes tarafından aynı oranda yüksek bulunmayabilir veya pek çok durumda araştırmacılar, dilsel değişimleri gerçekte hangi olayın tetiklediği veya hızlandırdığı konusunda ihtilafa düşebilir. Bundan dolayı da dönemler arası sınırlar konusunda, pek çok dil için hararetli akademik tartışmalar yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir.

2. Türkçenin Tarihsel Dönemleri

Türkçenin tarihsel sınıflandırmasının geçmişteki ve günümüzdeki durumuna geçmeden evvel, Türkçenin hem tarihsel hem de çağdaş kapsamının net bir biçimde belirlenmesi gerekmektedir. Türkçe ve onun eş değeri olan *Türk dili*, *Lisan-ı Türkî* gibi tabirlerin hem tarihî dönemde hem de günümüzde, tıpkı *Türk* kelimesi gibi, biri dar diğeri geniş olmak üzere iki anlamı olagelmıştır. Günümüzde Türkçe, dar anlamda, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dâhilinde konuşulan, fakat bununla birlikte eski Osmanlı coğrafyasında da konuşurları yaşayan bir dili ifade etmektedir. Geniş anlamda ise, dar anlamdaki Türkçe de dâhil olacak şekilde, bu dil ile köken birliğine sahip olan bir dizi dilin ve dilsel varyantın tümüne işaret eder. Tarihî dönemlerde de durum benzerdir. Tarih boyunca bizim bugün *Uygurca*, *Karahanlıca* gibi terimlerle adlandırdığımız dillerin konuşurları

⁴ Veri yetersizliğine ek olarak verilerin güvenilirliği de dönemlendirmeye dair bir başka sorundur. Dilin geçmişine dair veriler, yazılı kaynaklar vasıtasıyla bize ulaşmaktadır. Fakat yazı hem doğası gereği dili tam olarak yansıtamamaktadır hem de yazım kuralları, dilsel değişimlerin yazılı metinlere sirayet etmesini engelleyici bir role sahiptir. Örneğin Orta İngilizcenin başlarında; yazarlar, ses değişiklikleri gerçekleştikten çok sonra bile geleneksel Eski İngilizce yazımını kullanmaya devam etmişlerdir (Lass, 2000, s. 17).

kendi dillerini genellikle *Türkçe* olarak adlandırmışlardır⁵. Dolayısıyla Türkçe sözcüğü ile işaret ettiğimiz dilin sınırları, bir anda muğlaklaşma potansiyeline sahiptir. Bu ihtimali ortadan kaldırmak için çağdaş İngilizcede *Turkish* ve *Turkic* olmak üzere iki ayrı terim kullanılmaktadır. Buna göre *Turkish* sözcüğü, dar anlamdaki Türkçeye karşılık gelirken *Turkic* sözcüğü geniş anlamdaki Türkçeye karşılık gelir. Bu bağlamda çalışmamız özelinde Türkçe sözcüğü, geniş anlamlı Türkçeyi yani *Turkic* sözcüğünü karşılayacak bir biçimde kullanılmıştır ve dar anlamlı Türkçeden (*Turkish*) bahsedildiği noktalarda literatürdeki yaygın kullanıma uyularak *Türkiye Türkçesi* terimi tercih edilmiştir.

Bugünkü bilgilerimiz ışığında Türkçe, tarihte tespit edebildiğimiz en eski Türkçe metinlerden itibaren, yaklaşık 1300 yıllık yazılı bir tarihe sahiptir. Türkçenin bu uzun tarihî serüveni, yazılı geleneğe sahip diğer dillerde olduğu gibi temelde üç kronolojik döneme ayrılmaktadır: *Eski Türkçe*, *Orta Türkçe* ve *Yeni Türkçe* (Berbercan, 2013, s. 767). *Eski Türkçe* tabiri, ilk yazılı metinlerin dili ile bu metinlerin temel dilsel özelliklerini büyük ölçüde sürdüren ve bu metinlerle *görece çağdaş* kabul edebileceğimiz metinlerin dilini ifade etmektedir. *Yeni Türkçe* ise, yaşadığımız dönemde ve bu dönemin *görece yakın* geçmişinde kullanılan; genetik açıdan ilişkili bir dizi dil ve varyanta karşılık gelmektedir. Eski ve Yeni Türkçe arasında kalan dönem de buna mukabil *Orta Türkçe* dönemidir.

Geçmişte var olmuş olan ve günümüzde varlığını sürdüren bütün Türk dillerinin ve varyantlarının en yakın ortak atası *İlk Türkçe* (Proto-Turkic) olarak adlandırılmakta olup bu dilin ilk konuşurlarının M.Ö. 3000 ila M.Ö. 500 yılları arasında Orta Asya'nın doğusunda, daha spesifik olarak da Baykal gölünün güneyinde, yaşadığı düşünülmektedir (bk. Uchiyama vd., 2020, s. 11-12). Daha sonra bu dilin, belirli ses değişimleri sonucu iki ana kola ayrıldığı tahmin edilmektedir: *Ogurca* (Oghuric) ve *Ana Türkçe* (Common Turkic). *Ogurca*, günümüz Çuvaşçasının atasıdır ve tarihî dönemde bazı alt kolları bir şekilde tarihî kayıtlara yansımıştır. *Ana Türkçe* ise Çuvaşça dışındaki yaşayan bütün çağdaş Türk dillerinin atasıdır ve bu dil, yazılı dönem öncesinde muhtemelen beş ana kola ayrılmıştır:

- a. Oğuz Lehçesi
- b. Karluk Lehçesi
- c. Kıpçak Lehçesi
- d. Argu Lehçesi
- e. Sibirya Lehçesi

Ana Türkçenin alt dalları olan bu beş diyalekt, modern zamanlara kadar yüksek düzeyde karşılıklı anlaşılabilirliğe sahip olmuştur (Golden, 2008/2009, s. 14). Bu nedenle Türkçenin modern zamanlara kadar olan dönemi, günümüzdeki durumun aksine, tek

⁵ Örneğin Maitrisimit'in çevirmeni metni, *tohrî tilintin türk tilinçe aktardığını* (Maitr 34, 17-18) söyler. Kaşgarlı ise kendi dilinin yani Karahanlıcının *en fasih Türkçe* olduğunu savunur (Ercilasun & Akkoyunlu 2015, s. 11).

bir dil olarak değerlendirilebilir. Ancak bu diyalektlerin hepsi erken dönemden itibaren geniş bir coğrafyaya dağıldıkları için birbirlerinden farklı bir gelişim seyrine sahiptirler. Diğer yandan yazılı dönem boyunca aynı zaman diliminde birkaç tanesinin eşzamanlı bir şekilde yazı dili olarak kullanıldığı vakidir. Dolayısıyla, karşılıklı anlaşılabilirlik açısından tek bir dilin lehçeleri olarak değerlendirilebilecek bu kolların dilsel değişimleri, birbirlerinden farklı yönlerde gerçekleşmiştir. Bu durum, Türkçenin evriminde tüm varyantlar için ortak olan değişimlerden söz edip böylesi değişimler üzerinden dilin dönemlerini tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Çünkü tarihsel süreçteki dilsel değişimler, her bir lehçede farklı şekillerde meydana gelmiştir (Grønbech, 2000, s. 9). Örneğin, Eski Türkçedeki söz içi ve söz sonundaki /d/ sesleri; çağdaş Yakutçada ötümsüzleşerek /t/ sesine dönüşmüş, Tuvaca ve Halaççada herhangi bir değişime uğramadan korunmuş, Hakasça ve Sarı Uygurcada ötümlü dişler arası sızıcı /δ/ sesi aracılığıyla /z/ sesine evrilmiş, diğer Türk dillerinde ise /y/ sesine değişmiştir (Tekin T., 1976, s. 280-281). Bu bağlamda, her bir lehçenin tarihî gelişim süreci kendine özgüdür ve dönemler arası geçişleri karakterize eden Türkçenin tamamına teşmil edebileceğimiz belirli dilsel değişimler yoktur.

Türkçenin günümüze ulaşan ilk yazılı örnekleri, İkinci Türk Kağanlığı (682-744) döneminden kalma yazıtlardan oluşur. Bu yazıtların çoğu, VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyıl başlarından kaldıkları kesin olarak bilinen yazıtlardır (Ağca, 2021, s. 25) ve özellikle dört tanesi (Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk I-II yazıtları), Türkçenin o devirdeki yapısını çözümlememizi sağlayacak ölçüde hacimlidir. Bilindiği üzere Birinci Türk Kağanlığından (552-603) kalma yazıtlar da mevcuttur; fakat bunlar Türkçe dışındaki dillerde yazılmışlardır ve şu ana kadar bu dönemden kalma Türkçe bir yazıt keşfedilmemiştir (Tekin & Ölmez, 2003, s. 18-19). Bununla birlikte Türkçenin yazılı tarihini daha erken bir tarihten başlatmamıza imkân tanıyabilecek; Türkçeyle ilişkili olduğu düşünülen bazı dilsel veriler, başka toplumların daha erken tarihli yazılı kayıtlarına yansımıştır. Bunların en bilineni, Jin hanedanına (266-420) ait kayıtlar kullanılarak 646-648 yılları arasında derlenen Jīn Shū “晉書” kitabında (bk. Orsoy, 2020) yer alan Hunlara ait kısa bir metindir. Çin yazısı ile kaydedildiği için bu metni yorumlamak bir hayli zordur. Metni bugüne değin Türkçe olarak yorumlama girişimleri olmuştur. Ancak hem metnin Türkçe olduğu henüz kanıtlanabilmiş değildir hem de yorumları doğru kabul etsek bile metnin Türkçe yorumları; dilsel açıdan Eski Türkçeden ziyade Oğurcaya izafe edebileceğimiz özellikler taşımaktadır⁶ (bk. Tekin & Ölmez, 2003, s. 12-14; Tekin, 1993; Bazin, 2020). Yabancı toplumların yazılı kayıtlarına yansımış

⁶ Bilindiği üzere Oğurca ile Ana Türkçe arasındaki temel farklılıklardan birisi Oğurca /l/ sesine karşılık olarak Ana Türkçede /ş/ sesinin bulunmasıdır. Bu bağlamda ilgili metinde geçen 替戾岡 “thei-lei-kan” ifadesini “tılkan” olarak okuyup bu sözcüğü ETü. “taşıkkan” ile ilişkilendirdiğimiz takdirde (farklı bir okuma denemesi için bk. Shimunek vd., 2015), Ramstedt’in de işaret ettiği üzere metnin dilinin bir /ş/ dili değil de bir /l/ dili olduğu varsayılabilir (Tekin & Ölmez, 2003, s. 12-14). Bu bakımdan Hunların en azından bir kısmının Oğurca konuştuğunu düşünebiliriz ki Moğolcadaki Proto-Türkçe kökenli bazı erken alıntılar (örneğin Mog. *ikere* < Oğurca **ikir* [> Macar. *iker*]/AnaTü. *ikiz*) bir tür Oğurcanın geç Hun çağında Moğolistan-Mançurya civarında konuşulduğunu göstermektedir (Golden, 2008/2009, s. 12). Dolayısıyla Hunların en azından bir bölümünün Oğurcanın bir alt biçimini kullanıyor olması mümkündür.

muhtemel Türkçe sözcükler ise Eski Türkçenin şekillenmeye başladığı tarih üzerine yorum yapmamıza imkân tanısa da bunlardan yola çıkarak Eski Türkçenin sınırı belirlemek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü hem bunların pek çoğunun Türkçe oldukları kesin olarak kanıtlanmamıştır hem de Türkçe olsalar bile farklı diller konuşan topluluklar tarafından yazıldıklarından, o çağdaki Türkçe asıllarını fonetik olarak birebir yansıtmıyor olabilirler (benzer bir örnek için bk. Turan, 1942, s. 192). Bu açıdan Eski Türkçenin başlangıcını, mevcut bilgilere göre VIII. yüzyıl başlarına tarihlendirmemiz en tartışmasız ve garanti yoldur. Bu hususta, Türkoloji dünyasında bir görüş birliği olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz (bk. Johanson, 2022, s. 83; Erdal, 2004, s. 6-8; Ölmez, 2003).

Başlangıcına dair görüş birliğinin aksine Eski Türkçenin sonu için Türkoloji dünyasında bir uzlaşmaya varıldığını söylemek zordur (Johanson, 2022, s. 86; Ağca, 2006, s. 2; Berbercan, 2013, s. 767; Ağca, 2021, s. 10). Türkoloji çalışmalarının ilk zamanlarında Eski Türkçe, genellikle İslamiyet öncesi dönem olarak tanımlanmıştır⁷ (Pritsak, 1982, s. 27; Gabain, 1988, s. 1) ve bu nedenle Orta Türkçenin başlangıcı, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri dönem olarak belirlenmiştir. Nitekim bu yaklaşımı günümüzde de bazı araştırmacılar sürdürmektedir (Ölmez, 2003, s. 67). Ancak bu yaklaşım pek çok açıdan eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin başında, dönemin sınırlarının belirlenmesinde dil dışı bir faktörün referans alınması yer almaktadır. Bir önceki bölümde de değindiğimiz üzere dönemlendirme, pek çok dil için zaten dil dışı faktörler referans alınarak yapılmaktadır. Öte yandan din değişimi, başta söz varlığındaki değişimin tetikleyicisi olması hasebiyle dili dönemlendirmek için gayet uygun bir ölçüt olabilir. Şurası açıktır ki, İslamiyet'in kabulü ile birlikte Arapça ve Farsçanın yoğun etkisi altında kalan Türk lehçelerinin hem söz varlığında hem de söz diziminde değişimler gerçekleşmiş ve bu değişimler, dilin evriminde belirleyici olmuştur.

Bu yaklaşımı sorunlu kılan asıl nokta, kapsayıcılıktan uzak olması ve dönemlendirmenin temel çıkış noktası olan kronolojiyi göz ardı etmesidir (Ağca, 2009, s. 6). Her şeyden önce Türklerin tamamının Müslüman olması gibi bir durum bugün dahi geçerli değildir. Dolayısıyla İslamlaşmayı bir kıstas olarak belirlediğimizde, dolaylı yoldan henüz Müslüman olmamış Türklerin “Eski Türkler” olduklarını ve “Eski Türkçe” konuştuklarını ima etmiş olmaktadır. Benzer şekilde, bir kısım Türk'ün Müslüman olduğu dönemde Müslüman olmayan Türkler de mevcudiyetlerini korumaktaydı ki bu durumda da yine onların dilinin çağdaşlarından eski olduğu gibi tutarsız bir yaklaşım izlemiş oluruz. Dolayısıyla bu yaklaşım, Türk dilinin yayılım sahasının tamamını kapsamaktan oldukça uzaktır ve Türkçenin tarihî gelişim sürecine dair algıyı bir hayli bozup kronolojiyi alt üst etmektedir. Bu yaklaşıma göre XIV. yüzyıla ait Budist bir metin gayri İslami olması nedeniyle “Eski Türkçe”, XI. yüzyıla ait İslami bir metin ise “Orta Türkçe” olarak değerlendirilmektedir. Bu durumda da dönemleri adlandırmakta

⁷ Türkçenin tarihsel dönemlendirmesi için öne sürülen fakat yeterince taraftar bulmayan başka bazı görüşler için bk. Poppe, 1965, s. 59-67; Róna-Tas, 1970, s. 209-210; Ağca, 2006, s. 23; Ağca, 2009, s. 4-5; Berbercan, 2013, s. 769-772.

kullandığımız sıfatlar anlamını yitirmektedir (bu hususta bk. Tekin Ş., 1976, s. 142; Ağca, 2009, s. 1-4). Ayrıca tutarsız bir şekilde “Orta Türkçe” olarak kabul edilen Karahanlı metinleri, bazı yönlerden, “Eski Türkçe” olan Uygur metinlerinden daha eskicil özelliklere sahiptir (Doerfer, 1993, s. 1). Nitekim bu yaklaşım, Türk dilinin tarihi seyrine dair algının da bozulmasına sebep olmuştur. Günümüzde alana uzak pek çok kişi geç tarihli Uygur metinlerini, sırf Eski Uygurca olarak adlandırıldıkları ve metinler Uygur alfabesiyle yazıldıkları için olduklarından çok daha eski zannetmektedir.

Eski ve Orta Türkçe arasındaki sınır; Türk dilinin bütün varyantlarını etkileyen, hepsinde az çok değişiklikler⁸ meydana getirmiş ve en önemlisi hepsini en azından yaklaşık olarak aynı tarihlerde derinden etkilemiş bir hadiseye referansla belirlenmelidir. Bu durumda kuşkusuz sınır olarak belirlemeye en uygun olay, Moğol istilasıdır. Moğol İstilas, Türk topluluklarının siyasi, etnik ve kültürel yapısını derinden etkilemiş ve yeniden şekillendirmiştir (Ercilasun, 2004, s. 370). İstilanın ilk dönemi, Türk topluluklarının ve dillerinin tarihinde büyük bir kırılmaya neden olmuştur. Bu süreçte Türk toplulukları, Moğollara katılarak ya da onlardan kaçmak suretiyle yeni coğrafyalara yayılmıştır. Bu durum hem yeni coğrafyalarda nüfus ve siyasi üstünlüğe erişmiş olan Türk topluluklarının yeni yazı dilleri oluşturmalarını sağlamış hem de coğrafi dağılışı, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak olan dilsel ayrışmaya zemin hazırlamıştır. Eski Türkçe döneminin sonlarında Türkçenin yazılı metin ürettiği coğrafya, hemen hemen günümüz Türkistan coğrafyasının doğusunda kalan bölgeden (Karahanlı ve Uygur sahası) ibarettir. Fakat XIII. yüzyıldan itibaren Türkçenin yazı dili olarak kullanıldığı saha alabildiğine genişlemiş; başta Anadolu, Mısır, İran, Karadeniz’in kuzeyi, Batı Türkistan olmak üzere çok geniş bir coğrafyada Türkçe yazı dili olma hüviyeti kazanmıştır. Buna mukabil Türkçenin evvelce yazı dili olmayan varyantlarının da (*Oğuzca*, *Kıpçakça* gibi) yazıya geçirilmesiyle Orta Türkçe, pek çok varyantın görünür olduğu ve bu varyantların kendi iç değişimleriyle yavaş yavaş ayrı diller olma yoluna girdiği bir dönem olmuştur. Bu bağlamda, Orta Türkçeyi Eski Türkçeden farklı kılan en temel özellik, varyantlar arası farklılaşmanın çok daha belirgin bir hâle gelmesidir.

Orta Türkçenin sona erip Yeni Türkçenin (ya da *Yeni Türkçelerin*) ortaya çıktığı dönem ise Orta Türkçe dönemindeki ayrışmanın nihayete erip çeşitli Türkçe varyantlarının müstakil bir dil hüviyeti kazandığı dönem olarak belirlenmelidir. Çünkü güncel durum budur. Bu açıdan Yeni Türkçeyi batıda klasik Osmanlıcanın, doğuda ise Çağataycanın hâkimiyeti ile başlatan araştırmacılar mevcuttur, fakat bizce Türk dilinin en son şeklini almasında bu iki klasik dilin bölgelerindeki hâkimiyeti nihaî aşama değildir. XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan durumu, bir ön-modern dönem olarak (Johanson, 2022, s. 87’de bu öne sürülür) değil de geç-orta dönem olarak değerlendirmek çok daha isabetli olur. Çünkü bizce çağdaş durumu meydana getiren asıl etken, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren yer yer başlayan, fakat XX. yüzyılda doruk noktasına ulaşan dil politikalarıdır.

⁸ Bu değişiklikler, bütün varyantlarda aynı yönde gerçekleşmiş olmak zorunda değildir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere tarih boyunca Türkçenin dilsel değişimleri her bir lehçede farklı bir yönde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla her lehçenin kendi iç yapısında birtakım değişiklikler yaşanmış olması, dönemlendirmede sınırları belirlemek için yeterlidir.

Devletler tarafından yürütülen bu politikaların doğruluğu veya yanlışlığı bir yana, ortaya çıkardığı sonuçlar ortaktır. Bu politikalar neticesinde basın-yayın ve devlet kurumları (örneğin; okullar) sayesinde belirli varyantlar standardize edilmiş ve pek çok yeni Türk yazı dili ortaya çıkmıştır. Özellikle söz varlığı açısından Rus ve Çin hâkimiyeti altında konuşulan Türk dilleri, Rusça ve Çincenin ciddi etkisi altında kalırken Türkiye Türkçesi ise hem Batı dillerinin etkisinde kalmış hem de bir ölçüde reforma uğramıştır. Bu gelişmeler bizce, Yeni Türkçeyi XIX. yüzyıl ile başlatmayı gerektiren nedenlerdir.

3. Türkçenin Tarihi Dönemlerinin İçinde Moğol Devri Uygurcasının Yeri

Bilindiği üzere Uygur edebiyatı, ilk örneklerini IX. yüzyıldan itibaren vermeye başlamıştır ve bu edebiyata ait en geç tarihli metin, XVII. yüzyıldan kalmaz (Gabain, 1988, s. 1). Buna mukabil Uygur edebiyatı, genellikle IX. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arasında tarihlendirilir. Çünkü XIV. yüzyıldan sonraya ait metinler, bu tarihten önce kaleme alınmış metinlerin kopyalarıdır ve Altun Yaruk'un St. Petersburg nüshasına eklenen *Buyan Evirmek* adlı bölüm hâric, aslı XIV. yüzyıldan sonraya ait olan başka bir metin henüz keşfedilmemiştir (Tekin, 1962, s. 240). Bu bakımdan Uygur edebiyatının yaklaşık 600 yıllık bir tarihi vardır ki doğal olarak bu uzun süreç içerisinde hem Uygur dili kaçınılmaz olarak birtakım değişikliklere uğramıştır hem de Uygurların yazılı kültüründe bazı yenilikler ortaya çıkmıştır. Uygurlar tarafından çok sayıda metin kaleme alındığı için yaklaşık 600 yıllık bu uzun süreçte gerek dilde yaşanan gerekse kültürde meydana gelen değişimleri kronolojik olarak takip etmek gayet mümkündür. Bu bağlamda, IX. yüzyılda yazılmış bir metin ile X. yüzyıla ait bir metin arasında bile dikkate değer değişimler mevcuttur ki farklı yüzyıllarda Uygur dili ve yazılı kültüründe meydana gelen değişimler, çeşitli çalışmalarda metinleri tarihlendirmek için kullanılmıştır (bk. Erdal, 1979; Doerfer, 1993; Ağca, 2006; Ağca, 2021). Ancak Uygur edebiyatında çağlar boyu yaşanan bu değişimlerin doruğa ulaştığı ve Uygur diliyle kültürünün bir önceki dönemden radikal bir biçimde ayrıldığı dönem, XIII. yüzyıldır. Öyle ki XIII-XIV. yüzyıllara ait metinlerin ses ve biçim özellikleri, Eski Türkçenin hiçbir evresinde tanıklanamayacak kadar değişmiş durumdadır (Ağca, 2014, s. 13). Bu nedenle de bazı araştırmacılar, bu döneme ait metinleri Eski Türkçenin bir parçası olarak görmemektedirler (bk. Ağca, 2021).

Bir önceki bölümde değindiğimiz üzere Türk dili araştırmalarının erken döneminde Eski Türkçe tabiri, Müslüman olmamış Türklerin dilini ifade etmek için kullanılmıştır ve bu nedenle Uygur edebiyatının mahsulleri, bir bütün olarak Eski Türkçe olarak anılmıştır. Bu bağlamda “Orta Türkçe” terimi de ilk kez 1928’de Carl Brockelmann tarafından Karahanlı Türkçesi için kullanılmıştır (Ata, 2010, s. 30-31). İslam öncesi metinleri Eski Türkçe, İslami metinleri ise Orta Türkçe olarak değerlendirme eğilimi, ilk dönemdeki çalışmaların pek çoğunda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Grønbech, *Der türkische Sprachbau I* (1936) adlı eserinde Uygur metinlerini Eski Türkçe, bu eserlerle çağdaş olan Karahanlı metinlerini ise Orta Türkçe içerisinde değerlendirmiştir (Ata, 2018, s. 25; Grønbech, 2000, s. 11). Benzer şekilde Gabain, *Altürkische Grammatik* (1941) adlı eserinde, çalışmasının *Köktürk harfli yazıtlar ile henüz İslamiyet’le temas*

etmemiş Orta Asya metinleri üzerine olduğunu belirterek Eski Türkçeyi tanımlamıştır (Gabain, 1988, s. 1). Nitekim 1950'lere değin kronolojik açıdan tutarlı ve Türk dilinin bütün tarihî dönemlerini kapsayacak biçimde sistematik bir dönemlendirmenin yapılmadığı görülmektedir. Grønbech'in eserinde Türkçenin tarihî metinleri; *eski, orta* ve *yeni* şeklinde üç gruba ayrılmıştır, fakat Grønbech, bu dönemlere dair ne bir tarih aralığı belirtmiş ne de yaptığı sınıflandırmaya dair bir açıklamada bulunmuştur. Çünkü onun tasnifi, yalnızca çalışmasında kullandığı kaynak materyallerin gruplandırılmasından ibarettir. Gabain ise Eski Türkçenin mahsullerinin 750-1300 yılları arasında verildiğini ifade ederek (Gabain, 1988, s. 1) dönemin tarihsel sınırına dair bir atıf yapmıştır, fakat onun yaklaşımında asıl belirleyici olanın kronoloji olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü belirttiği tarih aralığında yazılmış İslamî metinleri, çalışmasının korpusuna dâhil etmemiştir. Oysa tarihsel dönemlendirme, doğası gereği öncelikle kronolojiye dayanmalıdır ve bu açıdan İslamiyet'i referans alan bir dönemlendirme tutarsızdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kronolojik açıdan tutarlı ve Türk dilinin bütün tarihî dönemlerini kapsayan ilk sistemli dönemlendirme önerisi, Ligeti tarafından sunulmuştur. Ligeti, 1951 yılında yayımlanan ve "Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi" adıyla Türkçeye çevrilen makalesinde Türkçenin tarihini şu şekilde dönemlere ayırmıştır (Ligeti, 1951, s. 313):

I. *Eski Türkçe (VI-IX. asırlar)*

II. *Orta Türkçe (X-XV. asırlar)*

a) *Mani ve Buda tercümeleleri, Uygur yazı dilinin kuruluş devri.*

b) *Çağatay yazı dili devri.*

c) *Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri.*

III. *Yeni Türkçe (XVI. asırdan itibaren): Bugünkü durumun kuruluşu*

Ligeti'nin sınıflandırmasının önemi, kendi devrine kadar yaklaşık olarak ifade edilen, yani net bir yüzyıl aralığı ile ifade edilmeyen, Türk dilinin tarihî dönemlerini kronolojik kaygı güderek (Ata, 2018, s. 26) net bir biçimde belirlemiş olmasıdır. Bu dönemlendirme, İslami metinleri Orta Türkçe içerisinde değerlendirmesi bakımından kendinden önceki eğilimle uygunluk gösterir. İslami eserlerle çağdaş olan Maniheist ve Budist metinleri aynı kümede ele alması bakımından da kronolojik olarak tutarlıdır. Muhtemelen bu nedenlerden ötürü de bazı araştırmacılar tarafından takip edilmiştir (bk. Poppe, 1965, s. 60; Pritsak, 1982, s. 27). Ancak uzun bir süre boyunca Türkoloji dünyasında, bilhassa da Türkiye Türkolojisinde, genel eğilim; yazıldığı yüzyıl fark etmeksizin Uygur metinlerinin tamamını Eski Türkçe, İslami metinleri ise Orta Türkçe içerisinde değerlendirme yönünde olmuştur.

Bu durumun ilerleyen yıllarda değiştiği ve Türkoloji dünyasında Orta Türkçeyi Moğol istilas (XIII. yüzyıl) ile başlatma yönünde bir eğilimin ortaya çıktığı görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu eğilimin ilk ifadesi, Banguoğlu'nun *Eski Türkçe Üzerine* adlı makalesinde kendine yer bulmuştur (Banguoğlu, 1965, s. 77). Ardından Róna-Tas'ın da 1970 yılında yayımlanan *Some Problems of Ancient Turkic* adlı makalesinde bu görüşü savunduğu görülmektedir. Söz konusu makalesinde Róna-Tas,

Eski Türkçeyi (Old Turkish) kendi içinde üç döneme ayırır: *Early Old Turkish*, *Middle Old Turkish* ve *Late Old Turkish* (Róna-Tas, 1970, s. 209). Bu tasnifte, Geç Eski Türkçe dönemi XIII. yüzyıldaki Moğol İstilasası ile sona erer (Róna-Tas, 1970, s. 209). Dolayısıyla Orta Türkçenin başlangıcı, XIII. yüzyıl olarak belirlenmiş olur. Róna-Tas, bu yaklaşımını ilerleyen yıllarda yayımlanan çalışmalarında da sürdürür ve Orta Türkçeyi Moğol istilasası ile başlatma eğilimi onun çalışmaları ile güç kazanır. 1982 yılında yayımlanan *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History* adlı çalışmasında şu şekilde (Róna-Tas, 1982, s. 118) bir dönemlendirme önerir:

Altaic
 Ancient Turkish
 Early Ancient Turkish
 Late Ancient Turkish
 Old Turkish
 Early Old Turkish
 Late Old Turkish
 Middle Turkish
 Early Middle Turkish
 Late Middle Turkish
 New Turkish
 Early New Turkish
 Late New Turkish
 Modern Turkish

Róna-Tas'ın Türk dilinin tarihi dönemlerine dair nihai tasnifi ise, ilk baskısı 1991 yılında yapılan *An Introduction to Turkology* kitabında şu şekilde (Róna-Tas, 2013, s. 49) görülmektedir:

Altayca (M.Ö. 4000-3000)
 Ana Türkçe
 Erken Ana Türkçe (M.Ö. 3000-500)
 Geç Ana Türkçe (M.Ö. 500- M.S. 400)
 Eski Türkçe
 Erken Eski Türkçe (400-550)
 Geç Eski Türkçe I (550-700)
 Geç Eski Türkçe II (700-1000)
 Geç Eski Türkçe III (1000-1200)
 Orta Türkçe (1200-)

Tasnifin burada verdiğimiz son şeklinde Róna-Tas, Orta Türkçe devri itibariyle tarihsel sınırların her bir Türk dili için ayrı ayrı belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir (Róna-Tas, 2013, s. 49).

Orta Türkçeyi Moğol istilasası ile başlatma yaklaşımının doğal bir neticesi olarak pek çok araştırmacı, Uygur edebiyatının da buna uygun bir şekilde iki ayrı dönem olarak

değerlendirebileceğini ifade etmiştir. Róna-Tas, Moğol devri Uygurcasını Orta Türkçenin erken dönemi olarak değerlendirir (Ağca, 2006, s. 23). Erdal da XIII. yüzyıldan sonra yazılmış Uygur metinlerini Eski Türkçenin dışında görmektedir⁹ (Erdal, 2004, s. 7). Zieme ise Uygur edebiyatını Moğol öncesi (IX-XII. yy.) ve Moğol dönemi (XIII-XIV. yy.) olmak üzere iki döneme ayırır (Zieme, 1992, s. 16).

Özetle kronolojik açıdan baktığımızda; Orta Türkçenin başlangıcını ister X-XI. yüzyıl ister XIII. yüzyıl olarak belirleyelim, her iki durumda da Moğol devri Uygurcasını Orta Türkçe içerisinde değerlendirmemiz gerekmektedir. Bu açıdan da Eski Türkçe devrinin Uygurcasından onu ayırmak için, bu dönemi Eski Uygurca olarak değil; farklı bir ad ile adlandırmalıyız. Ne var ki Türkoloji dünyasındaki yaygın eğilim, hâlen bu dönemi Eski Uygurca içerisinde değerlendirme yönündedir. Bu eğilimin temel nedeni de VIII-XIV. yüzyıllar arasındaki kültürel ve edebî devamlılıktır.

Aslında, Türk dili tarihî dönemde oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve aynı zaman diliminde birden çok yazı dili ile temsil edildiği için, dilin kronolojik tasnifi Batı dillerinde olduğu kadar ön planda değildir. Türk dilinin tarihi incelenirken belirli edebî çevrelere kronolojik dönemlerden daha fazla dikkat edilir. Söz gelimi XIV. yüzyıl Anadolu'sunda yazılmış bir metnin yayımı yapılırken bu metin, Orta Türkçe başlığıyla değil Eski Anadolu Türkçesi başlığıyla yayımlanır. Elbette bu, pratik açıdan baktığımızda metnin dilini daha genel bir biçimde Orta Türkçe olarak adlandırmaktan çok daha anlamlıdır. Kaldı ki Eski Anadolu Türkçesinin tarihsel sınırları, Orta Türkçenin tarihsel sınırlarının dışına çıkmadığı için bu durum kronolojik açıdan bir soruna da neden olmamaktadır. Türk dilinin belirli bir varyantını yazıya geçirmiş diğer edebî çevreler için de bu durum geçerlidir. Köktürklerin tarih sahnesine çıkması ve bu kültürün tarihten silinmesi, Eski Türkçe için belirlediğimiz tarih aralığı içinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bir kısım Köktürk metninin Eski Türkçe, bir kısım metnin ise Orta Türkçe olması gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak Uygurlar için durum böyle olmamıştır. Uygur edebiyatı, XIII. yüzyıl öncesinde olduğu gibi XIII. yüzyıl sonrasında da varlığını sürdürmüştür. Uygur edebiyatına has bu durum nedeniyle XIII. yüzyıldan sonraya ait metinleri, *farklı dil özelliklerine sahip oldukları için başka bir dönemde mi yoksa dil özelliklerindeki farklılıklara rağmen aynı medeniyet dairesine dâhil oldukları için Eski Türkçe içinde mi* değerlendirmek gerektiği konusu ihtilafli kalmıştır (Ağca, 2006, s. 24).

Bizce kültürel ve edebî devamlılık¹⁰, Moğol devri Uygurcasını Orta Türkçe içerisinde ele almaya engel değildir. Nasıl ki kültürel ve edebî farklılıklar, Karahanlıca'yı dilsel

⁹ Erdal ayrıca XIII. yüzyıldan sonra yazıldığı ve daha yeni dilsel özelliklere sahip olduğu için bir Karahanlı metni olan Atabetül-Hakayık'ın mevcut nüshalarını da Eski Türkçenin dışında görmektedir (Erdal, 2004, s. 6-8).

¹⁰ Yaklaşık 600 yıllık süreç içerisinde ne ölçüde bir kültürel ve edebî devamlılık olduğu da bizce sorulması gereken bir sorudur. Bilindiği üzere Uygur edebiyatının ilk döneminde Manihaizm'in ağırlığı fazladır ve bu dönemler Uygur kültüründe de Sogdların etkisi büyüktür. Bu edebiyatın orta dönemlerinde ise Budizm güç kazanmış ve Budist metinler genellikle Toharca ve Çince'den çevrilmiştir. XIII. yüzyıldan sonra ise

özelliklere rağmen Eski Türkçenin dışında değerlendirmeyi gerektirmiyorsa (bk. Ağca, 2009) aynı şekilde kültürel devamlılık da Uygurcanın dilsel açıdan farklılaşmış olan geç devrini Eski Türkçe içerisinde değerlendirmeyi gerektirmez. Buna karşın Moğol dönemi Uygurcasını Eski Türkçe içerisinde değerlendirebilmemizin bir yolu hâlen mevcuttur.

Kronolojik duruma karşın Eski Uygurca'yı yaklaşık 600 yıl süren tek bir dilsel dönem olarak kabul edebilmemizin tek yolu, Uygurlardan kalan metinlerin büyük bir çoğunluğunun dinî eserler olması da dikkate alındığında, bu dilin kutsal bir dil (*liturgical language*) olmasıdır (bk. Ağca, 2021, s. 392). Muhtemelen Tekin'in de Eski Uygurca'yı bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş bir *kültür dili* olarak tarif ederken (Tekin, 1992, s. 77) kastettiği şey budur. Bilindiği üzere bazı diller, çeşitli topluluklar tarafından hassaten dinî metinlerin yazımında ve ibadetlerde kullanılır. Bu diller; kimi zaman ölü dillerdir, kimi zaman ise yaşayan dilin belirli bir zaman dilimindeki şeklinin donuklaşmış hâlidirler. Latince, Kuran Arapçası, Eski İbranice gibi diller bu tür dillere örnektir ve bunlara genellikle kutsal dil veya din dili denilmektedir. Bu bağlamda Eski Uygurcanın da zaman içinde böyle bir dil hâline geldiği ve geçen yüzyıllar içinde din dili olması hasebiyle dilsel değişimlere direndiği düşünülebilir. Eğer öyle ise Uygurcanın belirli bir yüzyıldaki biçimi, kutsal bir dil hâlini alıp donuklaşmış ve günlük dil, değişimini sürdürürken bu dil değişimlerden azade bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Bu minvalde, XIII. yüzyıldan sonraki metinlerin dilini de Eski Uygurca olarak nitelendirmemiz pekâlâ mümkündür. Ne var ki Uygurcanın tarihî seyrinin bu şekilde gerçekleşmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Her şeyden önce kutsal diller, genellikle ilgili dinin kanonik metinlerinin yazıldığı dillerdir. Elbette Türkçenin tarihi içerisinde Uygur devri metin yoğunluğu ile dikkat çeker, fakat Budist külliyata ait metinlerin birçoğu hâlihazırdaki bilgilerimize göre bu dilde mevcut değildir. Dolayısıyla Budizm'in en temel metinlerinden bazıları bile Uygurcada mevcut değilken bu dili kutsal bir dil olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

Diğer yandan 600 yıllık süreçte yaşanan dilsel değişimler de bu dili kutsal bir dil olarak nitelendirmemizi engeller. Daha önce de değindiğimiz üzere Uygurcanın içerisindeki değişim ve dönüşümleri metin zenginliği sayesinde takip edebiliriz ve bilhassa XIII. yüzyıldan sonraki Uygurcanın önceki dönemlerin diline göre farklılaştığını görebiliriz. Hatta erken tarihli metinlerin geç tarihli istinsahlarında da, her ne kadar müstensihler asıl metne bağlı kalmaya özen gösterse de, bu durum gözlemlenebilir. Örneğin Altun Yaruk her ne kadar X. yüzyılda tercüme edilmiş bir eser olsa da eserin St. Petersburg nüshası, tercüme edildiği tarihe ait dil özelliklerini değil XIII-XIV. yüzyıla ait metinlerin dil özelliklerini taşımaktadır (Ağca, 2006, s. 68). Bu bağlamda bilhassa XIII-XIV. yüzyıllara ait metinlerin önceki dönemlerden farklı bir dizi özelliğe sahip olması, bu dili kutsal bir dil olarak değerlendirmemizin önündeki en ciddi engeldir. Önceki

metinlerde Tantrik Budizm'in (Tibet Budizmi) ve bununla bağlantılı olarak da Tibetçenin etkisi gözlenmektedir.

dönemlerden farklı olan bu özellikler, evvelce yapılmış çalışmalar kullanılarak¹¹, aşağıda kısaca verilmiştir:

Ünlü Türemesi: XIII. yüzyıl itibariyle Uygur metinlerinde belirli sözcüklerde iki ünsüz arasında ünlü türemesi görülmeye başlanır (Ağca, 2021, s. 383): *bürütig* (< bürt-ü-g) (YüanHsinTözin: 102), *yigirek* (< yig+rek) (YüanSadDharm: 329) gibi.

Yuvarlaklaşma: Türk dili, tarihî seyri boyunca düz ünlülerin çeşitli nedenlerle yuvarlaklaşma eğiliminde olduğu bir dildir (Ağca, 2015, s. 246). Bu bağlamda da XIII. yüzyıla ait metinlerin bir kısmında dudak ünsüzlerinin tesiriyle ya da bir yuvarlak ünlünün komşuluğunda düz ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir (Ağca, 2021, s. 384): *kövrü turuk* (< kev-ü-r-ü) (BT XIII 1: 1a/8), *temür* (< temir) (BuddhStab II), *yoklun-* (< yoklan-) (BT I B) gibi. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ortaya çıkan yuvarlaklaşma olayı, Karahanlı Türkçesinden itibaren Harezmi ve Çağatay Türkçesini de kapsayan dönemde kendini göstermiştir. Doğrudan dudak ünsüzlerinin ortaya çıkardığı yuvarlaklaşma olayı, Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliğidir. (Savran, 2018, s. 93). Bu açıdan da geç tarihli kimi Uygur metni, Harezmi Türkçesiyle bu hususta ortaklaşır.

Vasıta ekinin ünlüsü: Ünsüzle biten ve son hecesinde yuvarlak ünlü olan sözcüklerden sonra gelen vasıta ekinin ünlüsü dudak uyumuna girmez; her zaman dar ünlüdür (Ağca, 2021, s. 384).

-(X)t- ekinin ünlüsü: Bu dönem metinlerinde ünsüzle biten ve son hecesinde yuvarlak ünlü olan fiillere gelen -(X)t- ekinin ünlüsü de dudak uyumuna girmemektedir. Ekin ünlüsü, her zaman dar ünlüdür (Ağca, 2021, s. 384). Bu ekin ünlüsü, erken dönem metinlerinde dudak uyumuna girer, fakat X-XI. yüzyıl aralığında yazılmış metinlerden itibaren ek, her zaman dar ünlü olarak karşımıza çıkmaktadır (Ağca, 2021: s.385): *çökit-* (U II 5), *örit-* (BahşiÖgdisi) gibi.

/d/ > /y/ değişimi: XIII. yüzyıla ait metinlerde, önceki dönemlere ait metinlerde olduğu gibi, genel olarak söz içi ve söz sonu /d/ sesi korunmuştur (Ağca, 2021, s. 385). XIV. yüzyıla ait metinlerin ise bir kısmında /d/ sesinin /y/ sesine değiştiği görülür.

Söz içi /g/ ünsüzünün düşmesi: Söz içi /g/ ünsüzü, önceki dönem metinlerinde olduğu gibi XIII. yüzyıl metinlerinde de genel olarak korunmuştur. Ancak bazı örneklerde düştüğü görülür: *karakçı* (karga-k+çı) (BlockFalt), *iki yirmi* (yigirmi) (TT VIII L) gibi. Fakat bu düşüş sistemli değildir, XIII. yüzyıl metinlerinde aynı metin içinde alternans kullanımlar karşımıza çıkmaktadır. XIV. yüzyılda ise çok daha fazla sözcükte /g/ ünsüzünün düştüğü görülür: *kerek* (<kergek) (TT VII 28), *kulak* (<kulgak) (TT VII 34).

Metatez: Uygurcada XI. yüzyıldan sonrasına ait metinlerden itibaren metatez görülmektedir (Ağca, 2021, s. 385). Bu dönemde ise bu ses olayı yaygınlaşmıştır.

¹¹ Ağca'nın çalışması, kendinden önceki benzer nitelikli çalışmaları (bk. Erdal, 1979; Doerfer, 1993) kapsayıcı aşmış bir çalışmadır. Dolayısıyla dönemin dilsel özelliklerini aktarıırken esas olarak Ağca'nın çalışmasından faydalanılmıştır. Metinlerden verilen örnekler de doğrudan Ağca, 2021'den alınmıştır.

Yükleme hâl ekinin durumu: XIII. yüzyıldan itibaren yalın sözcüklere getirilen +(X)g ekinin yanında, erken dönemlerde sadece zamirlerde kullanılan +nI yükleme hâl ekinin de yalın isimlerden sonra kullanıldığı görülür (Ağca, 2021, s. 386). Bu dönemde her iki ek de yaygındır (Ağca, 2011, s. 386). Bazı metinlerde (AratUygYazı I-II, BT VII E, Heilk. II-1, TT VII 25, UigBrief C, AntiPol) ise yalnızca +nI eki kullanılmıştır (Ağca, 2021, s. 398).

İyelik ekli isimlere gelen yükleme hâl ekinin biçiminde de bazı farklılıklar gözlenmektedir. Uygurcanın erken dönemlerinde iyelik ekli sözcüklere gelen yükleme hâl eki, şahıs fark etmeksizin +(X)n şeklindedir. IX-X. yüzyıllara ait metinlerden itibaren bu hususta bir değişim yaşanmıştır ve bu dönem itibarıyla çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki olarak +nI eki, tekil şahıslarda ise yine +(X)n eki kullanılmıştır (Ağca, 2021, s. 387). XIII. yüzyıldan sonra ise +(X)n eki kısmen varlığını sürdürmekle birlikte +nI ekinin bütün şahıs çekimlerinde kullanıldığı ve yaygınlaştığı görülmektedir (Ağca, 2021, s. 387).

Şart kipi: XIII. yüzyıl metinlerinde şart kipi, önceki dönemlerde olduğu gibi esas olarak -sAr biçimindedir ve şayet ağız sızması olan örnekleri bir yana bırakacak olursak¹² -sA şeklinde karşımıza çıktığı birkaç örnek mevcuttur (Ağca, 2021, s. 390). XIV. yüzyılda ise belirli metinlerde tamamen -sA şeklini almıştır (Ağca, 2021, s. 401).

Sayı sistemi: XIII. yüzyıldan itibaren, Eski Türkçede hâkim olan üst onluk sayı sisteminin yanında alt onluk sayı sisteminin de kullanıldığı gözlenmektedir (Ağca, 2021, s. 391).

Söz Varlığı: XIV. yüzyıldan sonraya ait metinlerde Moğolca, Farsça ve Tibetçe alıntı sözcükler yer almaktadır. XIV. yüzyıldan önceye ait Uygurca metinlerde bu dillerden alınmış sözcükler bulunmamaktadır. Starostin ve Doerfer, XIV. yüzyıldan önce Türkçede Moğolca alıntılarının bulunmadığını belirtmiştir (Ayazlı, 2019, s. 633; Doerfer, 1993, s. 189-190). Bu döneme ait bazı Budist metinlerde Tantrik Budizm'in etkisiyle bazı Tibetçe alıntılarının yer aldığı görülmektedir (Ağca, 2014, s. 13)

Söz içi /v/ ünsüzünün düşmesi: Bu döneme ait metinlerde /b/ ünsüzünden gelişen söz içi ve söz sonu /v/ ünlüsünün bazı sözcüklerde düştüğü görülür: *uşak* (<uvşak) (ShoAv), *yuka* (<yuvka) (Totenbuch), *su* (<suv) (UigBrief C) gibi (Ağca, 2021, s. 396).

Gereklilik çekimi: XIV. yüzyıldan önce -gU ol şeklinde görülen gereklilik çekimi, bazı metinlerde -gUl şeklinde birleşmiştir: *bolgul* (<bolgu ol) (Totenbuch), *birgül* (<birgü ol) (Heilk II-1) gibi.

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Moğol dönemi Uygurcası, pek çok açıdan eski ve yeni dilsel biçimlerin bir arada görüldüğü bir dildir ve bu açıdan çağdaşı olan Oğuzcanın erken dönem eserleri (*karişik dilli eserler* olarak adlandırılan metinler) ve

¹² Şart kipinin -sA şeklini alması, bazı ağızlarda daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır. X-XI. yüzyıllarda Tunhuang'da yazılmış bazı metinlerde -sA biçimi, ağız sızması sonucu görülmektedir (Ağca, 2009, s. 8-9).

Harezmi Türkçesi eserleri ile benzer bir tabiattadır. Bu açıdan da bu dili, Eski Türkçe ile Orta Türkçe arasında bir geçiş dönemi olarak değerlendirebiliriz.

Elbette Uygurca, XIII. yüzyıldan sonra Oğuzca, Kıpçakça gibi *kuzenlerine* kıyasla daha az değişim yaşamış olabilir. Nitekim her dil, tarihî süreçte aynı oranda değişim yaşamak zorunda değildir. Örneğin Norveççe, Almancaya kıyasla daha arkaik özelliklere sahiptir. Fakat bu durum, dillerden birisinin eski diğerinin ise yeni olduğu anlamına gelmez. Keza bazı Türk dilleri ve lehçeleri, belirli arkaik yapıları diğerlerine kıyasla daha iyi koruyabilmiştir. Fakat bunları sırf daha arkaik oldukları için Eski Türkçe olarak değerlendiremeyiz. Bu bakımdan kronolojik ve dilsel açıdan tutarlı bir tarihsel sınıflandırma için Uygurcanın XIII-XIV. yüzyıllardaki şeklini, önceki devirlerdeki Uygurcadan ayrı bir dönem olarak değerlendirmemiz gerekmektedir.

Türkçenin makro tarihi açısından XIII. yüzyıla kadar olan dönem, *Eski Türkçe* dönemi olarak adlandırıldığına göre; Uygurcanın XIII. yüzyıla kadar olan evresi de hâlihazırda olduğu şekliyle *Eski Uygurca* olarak adlandırılmaya devam edilmelidir. Ancak Uygurcanın XIII. yüzyıldan sonraki evresi, *Orta Türkçe* devrinin bir parçasıdır ve bu kronolojik durumu vurgulayacak şekilde adlandırılmalıdır. Bu doğrultuda, XIII. yüzyıldan modern döneme kadar olan Uygur dilini *Orta Uygurca* olarak adlandırmayı öneriyoruz.

Orta Uygurca olarak adlandırılması gerektiğini düşündüğümüz döneme ait metinlerin çok büyük bir kısmı, bu dönemin erken evresinden yani Uygurların Moğol hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemden kalmadır. Bu sayede Uygurcanın XIII-XIV. yüzyıllardaki şekline ait yeterli ölçüde veri mevcuttur. Ancak XIV. yüzyıldan sonraki şekli, bu döneme ait yeterli sayıda metne sahip olmamız nedeniyle bilinemez durumdadır. Uygurcanın XIV. yüzyıldan sonra ne çeşit değişimler yaşadığı veya yaşamadığı, yeterli ölçüde bilinmemektedir. Dolayısıyla (günün birinde XIV. yüzyıldan sonraya ait metinlerin bulunması ihtimalini de göz önüne alarak) Uygurcanın XIII-XIV. yüzyıllar arasındaki evresini, Orta Uygurcanın erken devresi olması hasebiyle *Erken Orta Uygurca* olarak adlandırmanın yerinde olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Netice itibarıyla Moğol devri Uygurcası, Uygur dilinin Orta Türkçe döneminde var olmuş ve Uygurcanın Eski Türkçe dönemindeki şeklinden farklılaşmış yeni bir biçimdir. Bu nedenle de hem Türk dilinin tarihsel dönemlendirmesinin sıhhatli bir biçimde yapılabilmesi için hem de XIII. yüzyıl itibarıyla yaşanan değişimlerin göz ardı edilmemesi için Eski Uygurca döneminden ayrı değerlendirilmesi ve farklı bir biçimde adlandırılması gerekmektedir. Bu hususta bizim önerimiz, bu dönemi “Erken Orta Uygurca” olarak adlandırmaktır. Böylece söz konusu dönem hem Eski Uygurcadan hem de hakkında kesin bilgi sahibi olmadığımız XIV. yüzyıldan sonraki dönemden ayrı ele alınmış olacaktır.

Kısaltmalar

AnaTü. : Ana Türkçe

AntiPol : Tezcan, S. & Peter Z. (1990) Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan, *AoF*, 17 s. 146-151.

BahşiÖğdisi : Ölmez, M. (1998). Tibet Budizmine ait Eski Uygurca Bahşi Öğdisi. P. Laut & M. Ölmez (Ed.), *Bahşi Öğdisi, Gestschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags, 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (s. 261-293). Simurg.

BlockFalt : Hazai, G. (1975). Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches, *AoF* 3. s. 91-108.

BT I : Hazai, G. ve Peter Z. (1970). *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu'*. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi, Berlin.

BT VII : Kara, G. ve Peter Z. (1976). Fragmente tantrischer Werke in uighurischer Übersetzung. Akademie Verlag.

ETü. : Eski Türkçe

Heilk. II : Arat, G. R. R. (1932). Zur Heilkunde der Uiguren, *SPAW*, Phil. Hist. 401-448.

Macar. : Macarca

Maitr. : Tekin, Ş. (1976). Uygurca Metinler II Maytrisimit Burkancların Mehdisi Maiterya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Mog. : Moğolca

ShoAv : Shogaito M. (1988). Drei zum Avalokitesvara-sutra passende Avadanas. P. Laut & K. Röhrborn (Ed.), *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden.

Totenbuch : Zieme, P. ve Kara, G. (1978). Ein uigurisches totenbuch, Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung. Akademiai Kiado.

TT VII : Arat, R. R. (1937). Türkische Turfan-Texte VII. Akademie Verlag.

TT VIII : Von Gabain, A. (1954). Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift. Akademie Verlag.

UigBrief : Tezcan, S. & Peter Z. (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Budapest. Syf. 451-460.

YüanHsinTözin : Tekin, Ş. (1980) *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva.*

YüanSadDharm : Tekin, Ş. (1980). *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit, 1. HSIN Tözin Okıdtaçı Nom, 2. Die Geschichte von Sdaprarudita und Dharmodgata Bodhisattva.*

Kaynaklar | References

- Ağca, F. (2006). Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış eserlerin ses ve şekil özelliklerine göre tarihlendirilmesi [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Ağca, F. (2009). 11-12. Yüzyllara ait Maniheist-Budist ve İslami Türkçe metinlerin ses ve şekil özelliklerine göre Eski Türkçe kavramı ve sınırları. *Türk Kültürü*, 1, 1-47.
- Ağca, F. (2014). Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilişi ile ilgili tespitler. *Türkoloji Dergisi*, 21 (1), 1-14.
- Ağca, F. (2021). Dillik ölçütlere göre Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi. TDK Yayınları.
- Ata, A. (2010). Moğol fütuhathı ve Doğu- Batı Türk yazı dili kavramları üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 17(1), 29-37.
- Ata, A. (2018). Orhun Türkçesi. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2019). Eski Uygurca hukuk belgelerindeki bazı Moğolca alıntılar üzerine. İ. Delice & M. Erdoğan Taş & H. Yekbaş (Ed.), *Prof. Dr. Mehmet Arslan'a Armağan Kitabı* içinde (s. 633-640). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1965). Eski Türkçe üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 12, 77-84.
- Bazin, L. (2020). Bir IV. Yüzyıl Eski Türkçe metni: "Tsin-Chou"da Hun Beyti (çev. Münevver Ebru Zeren ve Aysel Güneş). B. Aslan & M.E. Zeren & M. Kurtuluş & N. Altuner (Ed.), *Prof. Dr. Birol Emil Armağanı* içinde (s. 377-384). TEDEV Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2013). Türk yazı dilinin tarihî dönemleri ve Orta Türkçenin yeri meselesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 2014(XVII).
- Boeschoten, H. (2022). A Dictionary of early middle Turkic, Brill.
- Caferoğlu, A. (1984). Türk dili tarihi. Enderun.
- De Saussure, F. (2021). Genel dilbilim yazıları (çev. Savaş Kılıç). İthaki.
- Doerfer, G. (1991). Bemerkungen zur chronologischen Klassifikation des alteren Türkischen. *AoF* 18,1: 170-186
- Doerfer, G. (1993). Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte. *Harrassowitz Verlag, Turcologica 14*, Wiesbaden.
- Ercilasun, A. B. (2004). Başlangıcından yirminci yüzyıla türk dili tarihi. Akçağ.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2015). Kâşgarlı Mahmud. Divânu Lugâti't-Türk. Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin. TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1979). The chronological classification of Old Turkish texts. *Central Asiatic Journal*. 3(23), 151-175.

- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill.
- Von Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (çev. Mehmet Akalın). TDK Yayınları.
- Golden, P. B. (2008/2009). Ethnogenesis in the tribal zone: The shaping of the Türks, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 16: 73–112.
- Grønbech, K. (2000), *Türkçenin yapısı* (Çev. M. Akalın). TDK Yayınları.
- Haugen, E. (1966). Dialect, language, nation. *American Anthropologist*, 68(4), 922–935.
- Holton, D. & Manolesou, I. (2010). Medieval and early modern Greek. J. Bakker (Ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language* içinde (s. 539-563). Wiley-Blackwell.
- Johanson, L. (2001). Discoveries on the Turkic linguistic map, *Swedish Research Institute in Istanbul: Stockholm*.
- Johanson, L. (2022). The history of Turkic. L. Johanson & É.Á. Csató (Ed.), *The Turkic Languages* içinde (s. 83-120). Routledge.
- Lass, R. (2000). Language Periodization and the concept “middle”. I. Taavitsainen (Ed.), *Placing Middle English in Context* içinde (s. 7-42). Mouton de Gruyter.
- Ligeti, L. (1951). Çin yazısıyla yazılmış barbar glossaları meselesi (çev. Hasan Eren). *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9(3), 301-328.
- Malone, K. (1930). When did middle English begin? *Language*, 6(4), 110–117.
- Murray, R. W. (2005). Historical linguistics: The study of language change. W. O'Grady & M. Dobrovolsky & F. Katamba (Ed.), *Contemporary linguistics An introduction* içinde (s. 245-291). Longman.
- Orsoy, S. (2020). Jin Shu'daki bilgiler ışığında ms. 3. yüzyılda Hunlara (Xiong-Nu) genel bir bakış. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 3: 1-10.
- Ölmez, M. (2003). Türkçenin ve Türk dillerinin yaşı konusu. *Toplum ve Bilim* 96, Bahar, 62-74.
- Poppe, N. (1965). Introduction to Altaic linguistics, Otto Harrassowitz.
- Pritsak, O. (1982). Das Alttürkische. *Handbuch der Orientalistik vol. 5: Altaistik* içinde (s. 27-51). Brill.
- Rohlf, G. (1970). From Vulgar Latin to Old French (çev. Vincent Almazan ve Lilian McCarthy). Wayne State University Press.
- Róna-tas, A. (1968). A brief note on the chronology of the Tun-Huang Collections. *AOH* 21: 313-316.
- Róna-Tas, A. (1970). Some problems of Ancient Turkic. *Acta Orientalia vol. 32*. Syf. 209-229.

- Róna-Tas, A. (1982). The periodization and sources of Chuvash linguistic history. A. Róna-Tas (Ed.), *Chuvash studies* içinde (s. 113-170). Otto Harrassowitz.
- Róna-Tas, A. (2013). Türkolojiye giriş (çev. İsa Sarı). Nobel.
- Savran, H. (2018). Türk dilinde yuvarlaklaşma olayı ve dudak uyumu. *Türkbilgi* (35), 89-96.
- Schendl, H. (2012). Language contact in Middle English. A. Bergs, & L. J. Brinton (Eds.), *Historical Linguistics of English: An International Handbook* içinde (s. 505-519). Walter de Gruyter.
- Shen, Z. (1999). Periodization as a type of linguistic classification/语言分期的理论和方法. *Journal of Chinese Linguistics*, 27(2), 132-145.
- Shimunek, A. vd. (2015). The earliest attested Turkic language The Chieh 鞑 (*KİR) language of the fourth century A.D. *Journal Asiatique*, 303(1), 147-149.
- Şakir Çağatay, S. (1943). Uygur yazı dili. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(5), 77-88.
- Şimşek, Y. (2021). Tarihî diyalektoloji araştırmalarında yöntem sorunları: Harezmi Türkçesi ve 'Kıpçakça'. Y. Şimşek (Ed.), *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi* içinde (s. 177-203). Akçağ Yayınları.
- Tekin, Ş. (1962). Uygurlarda sevab tevcihi âdeti ve İslâmlıkta Mevlid Duâsı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Sayı 12: 233-246.
- Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 142-192.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. C., 2. baskı, TKAE Yayınları, 69-119.
- Tekin, T. (1976). E. V. Sevortyan, Etimoloğičeskiy slovar' Tyurkskih yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovi na Glasniye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo 'Nauka'). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 274-285.
- Tekin, T. (1993). Hunların dili. Doruk.
- Tekin, T. (1997). Tarih boyunca Türkçenin yazımı. Simurg.
- Tekin, T. (1997). Türkoloji eleştirileri. Simurg.
- Tekin, T. & Ölmez, M. (2003). Türk dilleri -giriş-. Yıldız.
- Trudgill, P. (2000). Sociolinguistics: An introduction to language and society. Penguin Books.
- Turan, O. (2010). İlig ünvanı hakkında. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 192-199.

- Uchiyama, J., vd. (2020). Populations dynamics in Northern Eurasian forests: A long-term perspective from Northeast Asia, *Evolutionary Human Sciences*, 2, E16.
- Zieme, P. (1992). Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoco - Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien, Westdeutscher Verlag.